

Валерій МАРЧЕНКО,
orcid.org/0000-0002-7592-5740
кандидат мистецтвознавства, доцент, заслужений діяч мистецтв України,
професор кафедри музичного мистецтва
Навчально-наукового інституту «Академія мистецтв імені С.С. Прокоф'єва»
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна) melodia@ukr.net

ІНТЕГРАЦІЯ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ СВІТОВОЇ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ

Метою дослідження є – визначити поняття «інтеграція музичної освіти в європейський освітній простір», дослідити проблеми на шляху до інтеграції музичної освіти України; виокремити найкращі моделі запровадження європейських стандартів музичної освіти; визначити пріоритетні напрямки розвитку музичної освіти України щодо її інтеграції в світовий освітній простір. **Методологія дослідження.** У статті використано методи: аналітичний – для вивчення поняття «інтеграція музичної освіти в європейський освітній простір»; компаративного аналізу – для співставлення різних наукових думок, щодо шляхів інтеграції музичної освіти. Застосовані елементи універсальних логічних процедур пізнання: індукції та дедукції, аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає в узагальненні особливостей та сучасних викликів на шляху до інтеграції музичної освіти України в систему світової музичної освіти. **Висновки.** Інтеграція музичної освіти в європейський освітній простір – це єдиний процес асиміляції різних європейських стандартів та культурних надбань з системою музичної освіти держави. На сьогоднішній день, реформування музичної освіти відповідно європейським стандартам, повинно стати пріоритетним напрямком діяльності Міністерства освіти і науки України. Дослідивши напрацювання різних науковців, можна дійти висновку, що інтеграційні процеси в системі музичної освіти повинні знайти своє відображення в наступних складових: якісна структура професійної освіти; методи і засоби оцінювання; інтеграція освітньо-професійних стандартів відповідно міжнародних вимог; нормативно-правова база освітньої діяльності; принципи побудови та функціонування освіти; система та методи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників; інновації в навчально методичному забезпеченні. Виходження України в світове співтовариство неможливе без структурної реформи національної системи вищої освіти, спрямованої на збереження мобільності, сприяння працевлаштуванню випускників на внутрішньому та зовнішньому ринках праці в умовах високої конкурентності. Успішна інтеграція в європейський освітній простір потребує впровадження наступних підходів: 1) творче використання досвіду держав-членів Європейського Союзу; 2) адаптування законодавства України до вимог Болонського процесу; 3) спільна підготовка фахівців у європейських вузах та обмін студентами; 4) вирішення проблем юридичного визнання дипломів українських вузів у країнах ЄС; 5) створення умов для закріплення фахівців, що закінчують навчання в Україні; 6) підготовка конкурентоспроможних фахівців у світовій спільноті. Без сумнівів, поступова, збалансована реалізація зазначених рекомендацій, щодо інтеграції системи музичної освіти України у світовий освітній простір, дозволить підняти рівень системи музичної освіти України на щабель поряд з сучасними європейськими країнами, створити умови для професійного розвитку, формування конкурентоспроможних фахівців яким не потрібно буде іммігрувати в пошуках роботи і тим самим наблизить Україну до рядів розвинених країн Європи.

Ключові слова: музична освіта, інтеграція, європейський досвід, освітні технології.

Valerii MARCHENKO,
orcid.org/0000-0002-7592-5740
Candidate of Art History, Associate Professor, Honored Artist of Ukraine,
Professor at the Department of Musical Art
Educational and Scientific Institute «Academy of Arts named after S.S. Prokofiev»
of the Tavria National University named after V.I. Vernadskyi
(Kyiv, Ukraine) melodia@ukr.net

INTEGRATION OF MUSIC EDUCATION OF UKRAINE INTO THE SYSTEM OF WORLD MUSIC EDUCATION

The purpose of the article is to define the concept of «integration of music education in the European educational space», to investigate the problems on the way to the integration of music education in Ukraine; to single out the best models of the introduction of European standards of music education; to determine priority directions for the development

of music education in Ukraine regarding its integration into the world educational space. **The research methodology.** The article uses the following methods: analytical – to study the concept of «integration of music education into the European educational space»; comparative analysis – to compare different scientific opinions about the ways of integration of music education. Applied elements of universal logical procedures of cognition: induction and deduction, analysis and synthesis. **Scientific novelty** consists in the generalized features and modern challenges on the way to the integration of music education of Ukraine into the system of world music education. **Conclusions.** The integration of music education into the European educational space is a single process of assimilation of various European standards and cultural assets with the system of music education of the state. Today, reforming music education in accordance with European standards should become a priority area of activity of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Having studied the work of various scientists, we can come to the conclusion that integration processes in the system of music education should be reflected in the following components: the quality structure of professional education; assessment methods and tools; integration of educational and professional standards in accordance with international requirements; regulatory framework of educational activity; principles of building and functioning of education; the system and methods of training, retraining, advanced training of scientific and pedagogical workers; innovations in educational methodology are provided. Ukraine's entry into the world community is impossible without a structural reform of the national higher education system aimed at preserving mobility, promoting the employment of graduates on the domestic and foreign labor markets in highly competitive conditions. Successful integration into the European educational space requires the implementation of the following approaches: 1) creative use of the experience of the member states of the European Union; 2) adaptation of Ukrainian legislation to the requirements of the Bologna process; 3) joint training of specialists in European universities and exchange of students; 4) solving problems of legal recognition of diplomas of Ukrainian universities in EU countries; 5) creation of conditions for the consolidation of specialists who complete their studies in Ukraine; 6) training of competitive specialists in the global community. Undoubtedly, the gradual, balanced implementation of the mentioned recommendations, regarding the integration of the music education system of Ukraine into the world educational space, will allow raising the level of the music education system of Ukraine to a level along with modern European countries, creating conditions for professional development, the formation of competitive specialists who will not need to immigrate in search of work and thereby bring Ukraine closer to the ranks of developed European countries.

Key words: music education, integration, European experience, educational technologies.

Актуальність теми дослідження. Стратегічна політика держави на вступ в Європейський союз, приєднання України до Болонського процесу, швидка модернізація суспільства, ставлять перед системою вищої освіти якісні зміни підходів до визначення змісту, форм та методів навчального процесу. Тому актуальним питанням сьогодні – є сформування успішної моделі приєднання української системи музичної освіти до європейського освітнього простору. Головна мета інтеграційного процесу – впровадження європейських норм, стандартів та наукових досягнень в освіту, зокрема в музичну індустрію. Для України інтеграція сприятиме виконанню спільних культурних, наукових і освітніх проєктів, залученню українських учених та студентів до загальноєвропейських програм наукових і освітніх досліджень.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням перешкод на шляху до успішної інтеграції музичної освіти в Україні займалися такі науковці, як Гриб О., Сташевський І., Смирнова Т., Черкасов В., Мороз М., Мудролюбова І., Щербініна О., Умрихіна О., Овчаренко Н. та інші, проте не узгайлені виклики зазначеної тематики на сучасному етапі розвитку музичної освіти в Україні.

Мета дослідження – визначити поняття «інтеграція музичної освіти в європейський освітній простір», дослідити проблеми на шляху до інтеграції музичної освіти України; виокремити най-

кращі моделі запровадження європейських стандартів музичної освіти; визначити пріоритетні напрямки розвитку музичної освіти України щодо її інтеграції в світовий освітній простір.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція наукового простору активізує різноманітні міжнародні освітні та дослідницькі проєкти, що призводить до значного збільшення кількості міжнародних конференцій, а також до поглиблення й розширення наукових досліджень у сфері мистецької освіти. Розвиток музичної освіти в XXI столітті набуває інтеркультурного виміру. В умовах загострення міжнаціональних суперечностей інтеркультурне виховання стає необхідною складовою загальної педагогіки. Важливість інтеркультурної компетентності здобувачів зумовлюється потребою виховання сучасної молоді в дусі поваги до інших культур, розширення її потенційних когнітивних можливостей, формування в неї готовності до міжкультурного діалогу, до врегулювання міжнаціональних і етнічних конфліктів шляхом переговорів і пошуку консенсусу.

Дослідження тенденцій та особливостей зарубіжної музичної освіти дозволить скористатися успішним досвідом, уникнути нераціональних підходів та визначить найкращі шляхи подальшого функціонування української професійної музичної освіти в Європейському просторі.

На думку Гриб О., використання успішного зарубіжного досвіду дозволить уникнути застарілих підходів до професійної підготовки майбутніх викладачів мистецьких дисциплін та визначить найкращі шляхи її подальшого розвитку на основі вивчення наявних проблем в українській системі освіти (Гриб, 2018: 132). Сташевська І. дослідивши систему професійної музичної освіти Федеративної Республіки Німеччини, пропонує використати в процесі інтеграції музичної освіти України в систему світової музичної освіти наступні рекомендації: 1) розширити спектр музичних спеціальностей; 2) удосконалити технології інтеграції теорії й практики в процесі професійної підготовки; 3) створити умови для більш глибокої інтеграції фундаментальних наукових, музично-теоретичних, музично-педагогічних та мистецько-практичних дисциплін; 4) створити умови для спрямованості професійної освіти на забезпечення потреб реальної практики; 5) розширити зміст професійної освіти за рахунок більшої практичної спрямованості навчання, використання сучасних мультимедійних технологій у музично-педагогічній практиці; 6) посилити роль творчих видів музичної діяльності студентів у процесі проведення практичних індивідуальних і групових занять; 7) запровадити в зміст музично-педагогічної підготовки здобувачів, тем з основ педагогіки дорослих, елементарної музичної освіти дорослих, специфіки початкового інструментального й вокального навчання в дорослому віці (Сташевська, 2014: 8). Зазначені рекомендації без сумніву матимуть позитивний результат. Необхідне якнайшвидше реформування системи вищої освіти та тісне співробітництво як студентів так і викладачів з європейськими державами.

Смирнова Т. зазначає, що в світовій практиці мистецької освіти спостерігається тенденція масовості вищої музично-педагогічної освіти, стає популярним принцип доступності музичної підготовки, наприклад в Сполучених Штатах Америки більшість вищих навчальних закладів зараховують всіх абітурієнтів, кількість вакансій на одне конкурсне місце не встановлюється (Смирнова, 2017: 190).

Визначення напрямків ефективної підготовки фахівців, здатних здійснювати передачу культурної спадщини українського народу наступному поколінню та перейти на європейський рівень, зумовлюють необхідність вивчення досвіду європейських країн щодо організації музичної освіти. У 2010 р. Європейська рада з музики відкрила робочу групу з музичної освіти для вивчення і впровадження Сеульської програми й описала її у Боннській декларації.

Відповідно зазначеної програми, мистецька освіта може полегшити вирішення соціальних та культурних викликів, із якими стикається сьогоденний світ, основними пріоритетними напрямками музичної освіти мають стати: доступність, якість, соціальний та культурний виклики.

На думку Черкасова В., головною умовою інтеграції музично-педагогічної освіти у європейський освітній простір – є об'єднання загальноєвропейської освітньої системи в єдине ціле, її консолідація через злиття національних культур, спрямованих на протидію деструктивним зовнішнім і внутрішнім чинникам (Черкасов, 2010: 4). Погоджуємося з думкою, що на шляху до успішної інтеграції музичної освіти України в світову систему, необхідно реалізувати наступні положення: оновлення змісту навчальних планів та навчальних програм, диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу, лінгвізація освітнього процесу, запровадження дистанційного навчання, приєднання вітчизняної музично-педагогічної освіти до Європейської мережі дослідницьких програм, участь обдарованих студентів у спільних міжнародних проектах, фестивалях, конкурсах й олімпіадах, зміцнення культурно-освітнього простору засобами музично-просвітницької діяльності (Черкасов, 2017: 8). На думку Мороз М., задля успішного впровадження євроінтеграційних процесів важливо працювати над створенням в Україні загальноєвропейського освітнього та наукового простору, що ґрунтуватиметься, на розробці єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки з метою визначення періодів і термінів підготовки фахівців з вищою освітою. Це сприятиме співробітництву між закладами вищої освіти усіх європейських країн. Науковиця пропонує звернути увагу на систему музичної освіти Польщі, адже система зазначеної країни має спільні риси навчального процесу з Україною, проте більше інтегрована у Європейський простір (Мороз, 2018: 146). Мудролюбова І. вважає, що обов'язковою умовою вдалої модернізації української системи музичної освіти – є подолання мовного бар'єру, саме володіння спеціальною професійною термінологією іноземною мовою, якою володіє більшість музикантів світу надасть змогу плідній співпраці (Мудролюбова, 2015: 17). Погоджуємося з думкою вище зазначеного науковця, адже володіння іноземними мовами надає можливість створення міжнародного науково-творчого та культурно-освітнього партнерства серед студентів та викладачів. Наддасть можливість підвищення рівня професійних знань, умінь та навичок здобувачів.

Щербініна О. визначає наступні особливості екстраполяції міжнародних вимог до системи музичної освіти: 1) перехід від екстенсивно-накопичувальної до інтенсивно-розвивальної системи засвоєння знань; 2) перехід від стандартизовано-нормативного до варіативно-моделюючого змісту навчального процесу; 3) перехід від уніфікованої до особистісно орієнтованої методики навчання (Щербініна, 2015: 71). Зазначені зміни сприяють всебічному розвитку потенціалу особистості, тому що визначають сприятливі та негативні фактори під час процесу навчання.

Черкасов В. у своєму дослідженні зазначає, що інтеграція України до європейського освітнього простору сприятиме ефективній модернізації музично-педагогічної галузі, розвитку творчого потенціалу особистості, формуванню професійної майстерності, підвищенню рівня конкурентоспроможності, мобільності студентів і викладачів, свободі здобуття освіти будь-якого рівня (Черкасов, 2011: 28).

У більшості європейських країн світу існують механізми, які стимулюють прагнення молоді до підвищення свого освітнього рівня, адже в ХХІ столітті високий освітній статус розглядається у розвинутих європейських країнах – як гарантія від безробіття, збільшення нових робочих місць, здійснене за рахунок професійних фахівців.

Слушно зазначає Ніколаї Г., що інтеграція мистецької освіти передбачає підсилення не тільки дослідницької та естетичної складової, а також кардинальне збільшення кількості міжнародних науково-дослідних проектів, які базуються на комплексному використанні концептуальних ідей педагогіки миру, педагогіки культури, мистецької педагогіки, мультикультуралізму, естетичного та поліестетичного виховання (Ніколаї, 2013: 3).

Дослідження та врахування досвіту європейських країн дозволить уникнути вже неактуальних та застарілих підходів до професійної підготовки в сфері музичної освіти та визначить оптимальні шляхи подальшого розвитку та інтеграції.

Умрихіна О. вважає, що необхідно вирішити наступні проблеми на шляху до становлення європейських стандартів в системі музичної освіти України: 1) недостатній рівень професійної підготовки учителів музичного мистецтва; 2) невідповідність вимогам Європейського союзу до системи професійної підготовки фахівців країни; 3) необхідність оновлення та вдосконалення змісту, форм, методів професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва та недостатньо розробленими організаційно-методичними умовами удосконалення даної підготовки;

4) потреба у вивченні та впровадженні у професійній підготовці майбутніх учителів музичного мистецтва зарубіжного досвіду а також вивчення і висвітлення його в сучасних наукових працях; 5) недостатня розробка інноваційних технологій в теорії та практиці професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва (Умрихіна, 2019: 159-160).

Слушно зазначає Овчаренко Н., що прискорення процесу модернізації мистецької освіти, у значній мірі залежить від вирішення питання підвищення рівня конкурентоспроможності випускника вищого навчального закладу за рахунок отримання ним однієї, а в перспективі – двох і більше спеціалізацій (Овчаренко, 2013: 159). Як бачимо, наявні недосконалості в музичній освіті України та широкий вибір успішних прикладів європейських країн ставлять перед нами великий обсяг роботи, тому реформа музичної освіти України потребує послідовного, всебічного та змістовного процесу впровадження практики європейської спільноти.

Наукова новизна полягає в узагальненні особливостей та сучасних викликів на шляху до інтеграції музичної освіти України в систему світової музичної освіти.

Висновки. Інтеграція музичної освіти в європейський освітній простір – це єдиний процес асиміляції різних європейських стандартів та культурних надбань з системою музичної освіти держави. На сьогоднішній день, реформування музичної освіти відповідно європейським стандартам, повинно стати пріоритетним напрямком діяльності Міністерства освіти і науки України. Дослідивши напрацювання різних науковців, можна дійти висновку, що інтеграційні процеси в системі музичної освіти повинні знайти своє відображення в наступних складових: якісна структура професійної освіти; методи і засоби оцінювання; інтеграція освітньо-професійних стандартів відповідно міжнародних вимог; нормативно-правова база освітньої діяльності; принципи побудови та функціонування освіти; система та методи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників; інновації в навчально методичному забезпеченні. Вхідження України в світове співтовариство неможливе без структурної реформи національної системи вищої освіти, спрямованої на збереження мобільності, сприяння працевлаштуванню випускників на внутрішньому та зовнішньому ринках праці в умовах високої конкурентності.

Успішна інтеграція в європейський освітній простір потребує впровадження наступних підхо-

дів: 1) творче використання досвіду держав-членів Європейського Союзу; 2) адаптування законодавства України до вимог Болонського процесу; 3) спільна підготовка фахівців у європейських вузах та обмін студентами; 4) вирішення проблем юридичного визнання дипломів українських вузів у країнах ЄС; 5) створення умов для закріплення фахівців, що закінчують навчання в Україні; 6) підготовка конкурентоспроможних фахівців у світовій спільноті. Без сумнівів, поступова, зба-

лансована реалізація зазначених рекомендацій, щодо інтеграції системи музичної освіти України у світовий освітній простір, дозволить підняти рівень системи музичної освіти України на щабель поряд з сучасними європейськими країнами, створити умови для професійного розвитку, формування конкурентоспроможних фахівців яким не потрібно буде іммігрувати в пошуках роботи і тим самим наблизить Україну до рядів розвинених країн Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриб О. Тенденції розвитку сучасної музично-педагогічної освіти. *Молодь і ринок*. 2018. № 2. С. 128–132.
2. Сташевська І. Система вищої музичної освіти ФРН у контексті євроінтеграційних процесів. *Електронне наукове фахове видання «Науковий вісник Донбасу»*. 2014. № 4. С. 1–9.
3. Смирнова Т. Тенденції, структура і зміст сучасної зарубіжної вищої музичної освіти. *Мистецька освіта: історія, теорія, технології : зб.наук.праць*. 2017. С. 184–200.
4. Черкасов В. Музично-педагогічна освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 14 : теорія і методика мистецької освіти. 2010. № 10. С. 3–8.
5. Черкасов В. Основні тенденції інтеграції музично-педагогічної освіти України до європейського освітнього простору. *Мистецтво та освіта*. 2017. № 2. С. 5–6.
6. Мороз М. Особливості здійснення фахової підготовки майбутніх учителів музики в закладах вищої освіти України та Польщі: порівняльний аналіз. *Українська полоністика*. 2018. № 15. С. 146–156.
7. Мудролюбова І. Сучасні реалії української музичної освіти на шляху до єдиного світового музичного простору. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. № 1. С. 16–21.
8. Щербініна О. Сучасні тенденції розвитку професійної музичної освіти. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. 2015. № 1. С. 70–72.
9. Черкасов В. Сучасні тенденції розвитку вітчизняної музично-педагогічної освіти. *Наукові записки*. 2011. № 97. С. 24–29.
10. Ніколаї Г. Методологічні пошуки у сфері мистецької освіти. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2013. № 1. С. 3–17.
11. Умрихіна О. Сучасні тенденції професійної підготовки фахівців музичного мистецтва в умовах Європейської освіти. *Збірник наукових праць Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2019. № 2. С. 156–162.
12. Овчаренко Н. Напрями модернізації професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. № 4. С. 154–162.

REFERENCES

1. Ghryb, O. Tendentsii rozvytku suchasnoi muzychno-pedahohichnoi osvity. [Trends in the development of modern musical and pedagogical education] *Molodj i rynek*, 2018, Nr 2, pp. 128–132 [in Ukrainian].
2. Stashevsjka, I. Systema vyshchoi muzychnoi osvity FRN u konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv. [The system of higher music education in Germany in the context of European integration processes]. *Elektronne naukove fakhove vydannja «Naukovyj visnyk Donbasu»*, 2014, Nr 4, pp. 1–9 [in Ukrainian].
3. Smyrnova, T. Tendentsii, struktura i zmist suchasnoi zarubizhnoi vyshchoi muzychnoi osvity. [Trends, structure and content of modern foreign higher music education]. *Mystecjka osvita: istorija, teorija, tekhnologhiji : zb.nauk.pracj*, 2017, pp. 184–200 [in Ukrainian].
4. Cherkasov, V. Muzychno-pedahohichna osvita Ukrainy v konteksti intehratsii do yevropeiskoho osvitnoho prostoru. [Music and pedagogical education of Ukraine in the context of integration into the European educational space]. *Naukovyj chasopys NPU imeni M. P. Draghomanova*. Serija 14 : teorija i metodyka mystecjkoi osvity, 2010, Nr 10, pp. 3–8 [in Ukrainian].
5. Cherkasov, V. Osnovni tendentsii intehratsii muzychno-pedahohichnoi osvity Ukrainy do yevropeiskoho osvitnoho prostoru. [The main trends of the integration of musical and pedagogical education of Ukraine into the European educational space]. *Mystectvo ta osvita*, 2017, Nr 2, pp. 5–6 [in Ukrainian].
6. Moroz, M. Osoblyvosti zdiisnennia fakhovoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv muzyky v zakladakh vyshchoi osvity Ukrainy ta Polshchi: porivnialnyi analiz. [Peculiarities of professional training of future music teachers in higher education institutions of Ukraine and Poland: a comparative analysis]. *Ukrajinsjka polonistyka*, 2018, Nr 15, pp. 146–156 [in Ukrainian].
7. Mudroljubova, I. Suchasni realii ukrainskoi muzychnoi osvity na shliakhu do yedynoho svitovoho muzychnoho prostoru. [Modern realities of Ukrainian musical education on the way to a single global musical space]. *Visnyk Zaporizjkooho nacionaljnogho universytetu*, 2015, Nr 1, pp. 16–21 [in Ukrainian].

8. Shherbinina, O. Suchasni tendentsii rozvytku profesiinoi muzychnoi osvity. [Modern trends in the development of professional musical education]. Naukovi zapysky NDU im. M. Ghogholja, 2015, Nr 1, pp. 70–72 [in Ukrainian].
9. Cherkasov, V. Suchasni tendentsii rozvytku vitchyznianoj muzychno-pedahohichnoj osvity. [Modern trends in the development of domestic musical and pedagogical education]. Naukovi zapysky, 2011, Nr 97, pp. 24–29 [in Ukrainian].
10. Nikolaji, Gh. Metodolohichni poshuky u sferi mystetskoj osvity. [Methodological searches in the field of art education]. Aktualjni pytannja mystecjkoj osvity ta vykhovannja, 2013, Nr 1, pp. 3–17 [in Ukrainian].
11. Umrykhina, O. Suchasni tendentsii profesiinoj pidhotovky fakhivtsiv muzychnoho mystetstva v umovakh Yevropejskoj osvity. [Modern trends in the professional training of music specialists in the conditions of European education]. Zbirnyk naukovykh pracj Psykhologho-pedahohichni problemy suchasnoj shkoly, 2019, Nr 2, pp. 156–162 [in Ukrainian].
12. Ovcharenko, N. Napriamy modernizatsii profesiinoj pidhotovky maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva. [Directions of modernization of professional training of future music teachers]. Pedagoghichnyj proces: teorija i praktyka, 2013, Nr 4, pp. 154–162 [in Ukrainian].